

# O JEZIKU SEFARDSKIH JEVREJA

„*IMA JEDAN FENOMEN – NAJIZRAZITIJA LEGITIMACIJA SEFARDSKOG PLEMENA – KOJI NOSI U SEBI TRAGOVE CIJELOGA NIZA DOGAĐAJA U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI SEFARDSKIH JEVREJA, OGLEDALO NJIHOVOGA MENTALITETA I KARAKTERA. TO JE NJIHOV JEZIK. ISTRAŽIVANJE TOGA IDIOMA IMA DRAŽI JEDNAKO ZA FOLKLORISTU KAO I ZA FILOLOGA.*“  
(KALMI BARUH: JEZIK SEFARDSKIH JEVREJA, 1924).

Sefardski Jevreji su nakon izгона iz Španije 1492 g. u svakom pogledu postali cjelovita zajednica. Oni govore svojim jezikom, stvaraju svoju kulturu i tradiciju u svim segmentima, u literaturi, muzici, običajima i tradiciji, koja će trajati vijekovima. Temelji te tradicije su usko povezani sa vjerom, ali i sa fenomenom galutske prilagodljivosti, kulturama i tradicijama zemalja u koje su došli. U slučaju našeg regiona to je balkansko-levantinska kultura i tradicija. Jasno je da je taj fenomen usko povezan i sa Iberijskim poluostrvom, tj. najviše sa Španijom i Portugalom. Ovakav se proces, možda sa malim izmjenama, desio i sa Aškenazima, čiji je jezik jidiš. To je hebrejski kombinovan sa starogermanskim jezicima i naravno sa riječima drugih naroda u čije su zemlje došli. U ovom slučaju su to najviše riječi slavenskih ali i drugih naroda. Malo drugačija situacija je sa jezikom Sefarda koji su nakon izгона otišli u arapske zemlje. Tamo se na sličan način formirao jevrejsko-špansko-arapski jezik „haketija“. U slučaju našeg regiona kao i Grčke i što je važnije Turske, došljake Jevreje su zvali „Španjoli“ što je u stvariprevod naziva kojim su ti Jevreji zvali sebe – Sefardi. To dolazi od riječi „Sefarad“ (zemlja na zapadu ili Španija).

Sefardi su odmah početkom 16. vijeka, po dolasku u velike gradove Osmanske imperije (Carigrad, Solun, a potom i u ostale Bitolj, Valona, Skoplje, Ručuk itd.) formirali grupe zemljaka koji su živjeli u „aljamama“ (riječ dolazi od arapske riječi *aldžemaa*- *džemat*) i prema španskim i portugalskim pokrajinama iz kojih su došli. U Carigradu je formirano devet sinagoga, a prema nekim navodima i u Solunu je postojalo nekoliko sinagoga koje su se zvale „Cal Aragon“, „Cal Portugues“, „Cal Sevilla“, „Cal Castilla“ i „Cal Leon“. Ovo „Cal“ znači sinagoga (Beit Ha Kneset), a ne ulica od riječi „calle“ ili kvart kako tvrde neki autori. U Bitolju (Monastir) je postojala jedna „aragonska“ i jedna „portugalska“ sinagoga.

Prije svakog razmatranja porijekla jezika Sefarda moramo poći od činjenice da on nosi karakteristike svog romanskog porijekla. Osim toga jezik je asimilirao promjenom akcenta i koristio sva sredstva romanike za pretvaranje mnogih riječi neromanskih jezika u romanske oblike. Poznato je da je i sam španski jezik imao najviše riječi latinskog porijekla. Trebalo je mnogo vremena da se

taj jezik postepeno oslobodi od toga i što više hispanizira, ali i ujedno nosi skoro sva obilježja romanskog jezika, što se postiglo tokom nekoliko vijekova.

Nesumnjiva je činjenica u jezičkom ali i u socijalnom smislu, da španski jezik Jevreji nisu odmah prihvatili po dolasku na Iberijsko poluostrvo sa Arapima u 7. i 8. vijeku. Semiti – Jevreji i Arapi su dugo zadržali svoje jezike (hebrejski i arapski). U 11. i 12. vijeku počinje stvarni proces asimilacije sa španskim jezikom, a vrhunac toga se dešavao u 13., 14. pa i početkom 15. vijeka. Tada se formiranje španskog jezika polako završava, ali neke jezičke promjene se i dalje nastavljaju.

U vezi nastanka najstarijih tekstova španskog jezika skoro je zanemarena činjenica da su oni nastali na jugu Španije i da pripadaju mozarapskom dijalektu. To su *hardže* (*jarchas*, *jaryas*) u stvari kratke romanske pjesme, ubačene u duže tekstove na arapskom i hebrejskom (koje su se zvale *muwaššahas* ili *zéjeles*). Moše ben Ezra i Jehuda Ha-Levi su bili autori dva najstarija *hardža* i jevrejski pjesnici koji su živjeli krajem 11. vijeka. Zahvaljujući ovom običaju da u pjesme na svom jeziku, ubacuju romanske stihove, arapski i jevrejski pjesnici sačuvali su i dragocjene podatke o mozarapskom dijalektu, pošto sami Mozarapi nisu ništa pisali na svom jeziku. (R. Menéndez Pidal, *El idioma espanol en sus primeros tiempos*, VI izd. Madrid 1964).

U to vrijeme počinju stvarati i pisci jevrejskog porijekla, pa su te promjene osjetne i kod njih u gramatici ali i u intonaciji i psihologiji samog načina govora. Idiomi sefardskih Jevreja možemo smatrati uglavnom jedinstvenim, ali nesumnjivo postoje i neke regionalne, a naročito lokalne razlike. Te razlike su trajale relativno manje vremena nego u slučaju španskog jezika. Bez obzira na više dijalekata španskih i portugalskih pokrajina iz kojih su Sefardi došli u Otomansku Imperiju, stanje se relativno brzo promijenilo. Razlike koje su bile dosta uočljive u samom govoru, ali i intonaciji govora, su se postepeno smanjivale. Odmah nakon toga su počeli obratni procesi tj. prilagođavanje i stapanje dijalekata i lokalnih varijanti. Jezik se uglavnom postepeno formirao. Važno je napomenuti da su u mnogim pokrajinama

Otomanske Imperije, živjeli Jevreji, mnogo prije dolaska Sefarda. Ti su Jevreji govorili razne jezike, većinom romanskog porijekla, kao i grčkog, ali manje. Novi došljaci su ih brzo sefardizirali, tako da je do danas ostalo samo nekoliko prezimena iz kojih bi se moglo naslutiti porijeklo tih Jevreja; Papo, Romano, Kolonomos itd. Te Jevreje neki filolozi nazivaju „Romanioti“, što nije sasvim tačno. Kao što je poznato, Sefardi su, nakon izгона, bez obzira na dijalektne razlike, sačuvali tadašnji govorni predklasični španski jezik. O tome Kalmi Baruh piše: „*Jezik koji se tada govorio u Španiji je predklasični španski jezik sa svim fonetskim elementima, čija će evolucija u toku idućeg vijeka, označiti granicu između starog i modernog španskog jezika*“.

Sefardi su preuzeli ovaj idiom i tokom vremena dodali mnoge elemente romanskih i neromanskih jezika, prije svega hebrejskog i turskog jezika, ali i ne samo talijanskog nego i riječi iz raznih talijanskih dijalekata, posebno venecijanskog. Ovo iz razloga što su neki Sefardi prije dolaska na Balkan, živjeli u Italiji, nakon izгона iz Portugala, od polovine 16. vijeka. Jasno je da su ove pridošlice sačuvala tadašnji čisti iberijski govor. Poznati španski historičar i pasionirani putnik (inače katolički sveštenik) Goncalo de Illescas (Gonzalo de Iljeskas) u svom djelu „Historia pontifical y catolica ...libro sexto str.109 verso, prvi stubac piše:

„*Passavan se muy muchos a Constantinopla, Salonique o Thessalonica, al Cayro, y a Berberia. Llevaron de aca nuestra lengua y toda via la guardan, y usan della de buena gana, y es cierto que en las ciudades de Salonique, Constantinopla, Alexandria y en el Cayro y en otras ciudades de contratacion, y en Venecia no compran, ni venden, ni negocian, en otra lengua sino en espanol. Y yo conoci en Venecia Judios de Salonica hartos, que hablaban Castellano, con ser bien mocos tambien y mejor que yo*“.

(Predoše mnogi u Carigrad, Solun ili Saloniku, Kairo, Sjevernu Afriku. Ponijeli su odavde naš jezik i svo vrijeme su ga s radošću čuvali i koristili. Sigurno je da u gradovima Solunu, Carigradu, Aleksandriji i Kairu, kao i u drugim trgovačkim centrima, i u Veneciji ne kupuju, i ne prodaju, niti trguju na drugom jeziku osim na španskom. Ja upoznah u Veneciji bogate Jevreje iz Soluna koji su iako mnogo mladi, govorili kastiljanski, bolje nego ja).

Ovu konstataciju je iz pomenutog djela prvi citirao poznati filolog (inače jedan od najboljih poznavalaca života i jezika Sefarada) Kayserling. Ovaj citat je objavio Dr Kalmi Baruh u svojoj doktorskoj disertaciji: „Die Lautstand des Judenspanischen in Bosnien, Wien, in Juni 1923“, koja je objavljena u Madridu pod naslovom „El Judeoespanol de Bosnia“.

Interesantna i važna je činjenica da je u doba izгона Jevreja 1492. g., i sam španski jezik bio relativno nesređen, iz razloga što je kastiljanski jezik, koji je bio osnova za formiranje klasičnog španskog jezika, pretrpio

neminovne glasovne promjene. Baš neke od tih promjena su sačuvane u jeziku sefardskih Jevreja. Karakterističan je slučaj sa riječima „hilo“ nastalom od latinske riječi „filus“, te „hacer“ od latinskog „facere“, koje se i danas tako izgovaraju na Iberijskom poluotoku i koje su se zadržale u Istanbulu, Bugarskoj i Solunu, gdje se te riječi izgovaraju kao „ilo“, „azer“ uporedo sa „filo“ i „fazer“. U Bosni se izgovaraju „filu“ i „fazer“. Slično je i sa „hue“ i „fue“ od latinske riječi „fuit“. Neki glasovi kao ž, š, koji su postojali u doba izгона Jevreja, su u Španiji potpuno nepoznati kao „košo“ ( „košu“ u Sarajevu) te „ožo“ ili „ožu“ u Bosni, španski „ojo“ (oho). Servantesovo djelo „Don Qijote (Kihote) se izgovaralo „Don Kišote“.

Ovakva vrsta fonologije je danas poznata samo onima koji su čitali tekstove španske, predklasične književnosti. Neke riječi iz leonskog i aragonskog dijalekta su ostale sačuvane u subidiomima jezika Sefarda. Sefardi su taj jezik govorili do kraja 16. vijeka, a ponegdje i do prve polovine 17. vijeka. Taj jezik je bio čist od primjesa drugih jezika i on je ostao i dalje baza jezika Sefarda. Nakon toga su Sefardi koji su živjeli u zatvorenim sredinama, neminovno koristili i riječi drugih naroda koji su ih okruživali. U prvo vrijeme su to bili novi pojmovi koje nisu poznavali. Ovo se ne odnosi na riječi hebrejskog jezika s kojim su se služili, koji je bio pisan „raši“ pismom. Ovakvo stanje se zadržalo naročito na Balkanu. Ako pogledamo duhovni i sekularni život Jevreja, nameće se činjenica da je bio obilato obilježen religijskim pojmovima. Rabini i hazani, kao i drugi vjerski službenici su se služili hebrejskim jezikom kao što se katolička vjerska hijerarhija služila latinskim.

Sefardski pisci su pisali komentare obilato protkane jevrejskim citatima, kao i rabini u propovijedima. Narod je to prihvaćao. Sefardsko vjersko školstvo je također bilo zasnovano na jevrejskim knjigama (molitvenici i paraliturgijska književnost, poezija i napjevi). Način školovanja je bio prilično dosadan i primitivan. Do II svjetskog rata je ipak dobar dio jevrejske populacije završavao elementarnu vjersku školu (maldar-meldar).

## O SEFARDSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Još u doba zlatnog vijeka (El siglo de oro) 13. do 16. vijek, ne može se govoriti o cjelokupnoj, španskoj književnosti, a da se ne pomenu pisci jevrejskog porijekla. Već na početku javlja se Santob de Carrion (Karion) sa djelom „Proverbios morales“ koje je napisao vrlo bogatim španskim jezikom. On je važan i po uticaju koji je izvršio na veliki broj sefardskih pisaca tokom nekoliko vijekova, zbog veoma dubokog poznavanja Talmuda. Antun de Montera – El Ropero de Cordoba (Kordoba) kao i satiričar Juan Alfonso de Baena su tvorci poznatog „Cancionero“-a. O tim slavnim piscima opširno

su pisali M. Kayserling u djelu „Sepharadim romanische Poesien der Juden in Spanien“ – Leipzig, 1859. i Jose Amador de los Rios u djelu „Historia social, politica y religiosa de los JUDIOS DE ESPANA Y PORTUGAL“ – Madrid, 1876. (čiji reprint posjedujem).

Pod uticajem jevrejskih pisaca do izгона iz Španije 1492. g. pisali su i drugi, a posebno Sefardi u Italiji, Amsterdamu, Carigradu, Solunu, Jedrenima, Smirni, Sarajevu i drugim gradovima Osmanske Imperije. Mnogi od njih su do izгона bili obrazovani na tada poznatim univerzitetima u Španiji i Portugalu. Ako govorimo o tadašnjoj sefardskoj pismenosti, kao i njenom daljem razvoju, krucijalnu ulogu su odigrali pisci (a po nekima i rabini) Duarte Pinel i Abraham Usque (Uskve). Oni su preveli Petoknjižje u Carigradu 1547. i što je jako važno Bibliju (zvanu ferarska) sa hebrejskog na španski koji je bio razumljiv Sefardima, 1553. Ovi prevodi su bili uzor za kasnije prevode jezički manje važne koji ipak nisu bili na istom nivou kao ova dva. Sefardski narod je time bio omogućen da upozna i crpi mudrosti i znanje, kako u etičkom i moralnom pogledu tako i u zbližavanju razbacanih sefardskih zajednica i to na maternjem jeziku. Navodim jedan citat iz pomenute Biblije iz kojeg se vidi jezičko bogatstvo prevoda (blagoslov pred ŠEMA YISRAEL):

„*Bendicho tu Adonay, nuestro Dio, rey del mundo que con su palabra fazién atardear tardes con sabiduria, abrién puertas con entedimiento, fazién de mudar horas, y fazién trocar a los tiempos, y fazién ordenar a las estrellas, en sus guardas en el cielo como su voluntad, crián dia y noche, rebo{ }luzién luz delante escuridad y escuridad delante luz. El fazién passar dia y trayen noche y fazién apartar entre dia y entre noche, Adonay Cebaoth su nombre. Bendicho tu Adonay, el fazién atardear tardes.*“ .....

(Blagoslovljen si Ti Gospode Bože naš, Kralju svijeta, po čijoj riječi večer biva, koji mudročću otvara kapije /nebeske/, koji premudročću mijenja doba, smjenjuje vremena i raspoređuje svodom, po volji svojoj, na straže njihove. Koji tvori dan i noć, koji sklanja svjetlo pred licem mraka i mrak pred licem svjetla).

Koji čini da prolazi dan, koji donosi noć i čini razliku između dana i noći.

Gospod nad vojskama, Njegovo je ime. Blagoslovljen si Ti, Gospode, koji činiš da biva večer.)

Prevodioci Biblije su vjerno slijedili jevrejski original. Što se može pročitati na naslovnoj stranici u odobrenju i pokroviteljstvu koje je dao Vojvoda od Ferrare.

„*Biblia en lengua Espanola traduzida palabra por palabra dela verdad hebrayca por muy excelentes letrados vista y examinada por el officio della Inquisicion. Con privilegio del Illustrissimo Senor Duque de Ferrara.*“

Totalnim oponašanjem ovogaprevoda stvoren je takozvani jezik „ladino“ koga neki smatraju „jezikom

knjige“. Neke elemente ovoga jezika koristili su učitelji u jevrejskim školama tokom vijekova, u Bosni sve do II svjetskog rata. Jezik pisanih ili bolje rečeno latinskim slovima kopirani jezik je bio veoma različit od kolokvijalnog jezika školovanih Sefarda, a pogotovo od svakodnevnog govora (jednog od dva subidioma) sarajevskog džido-a.

U 17. vijeku Sefardi su nastavili pisati djela na hebrejskom i neke od njih prevodili na sefardski jezik. Tu spada „Šulhan Aruh“ – obredni kodeks od Josef-a ben Efraim Caro (Karo). Kao i „Sefer Ševet Jehuda Uvinanim“ od Salamona Ibn Verga, prevedeno na španski u Amsterdamu 1640. i 1859. u Beogradu. U to vrijeme je djelovao Mojsije (Moše) Almosnino - erudita, astronom i fizičar te veliki poznavalac rabinskih nauka, a u filozofiji nasljednik Majmonidesa. Djelo „Sefer anagat ahajim“, na španskom „Libro entitulado Regimiento de la vida“ (Knjiga zvana Pravila života) je univerzalno djelo uz koju je autor napisao i rječnik, u kojem objašnjava i na hebrejskom filozofske termine.

Dug je spisak pisaca, filozofa i rabina koji su pisali u sefardskim Ješivama talmudske komentare. Najvažnije djelo iz ovoga perioda, po mom mišljenju, je kapitalno djelo više rabina „Sefer Meam Loez“. Citiranje ovoga djela traje sve do dan danas pošto je namijenjeno svekolikim Sefardima, učenim i neučenim. Djelo je izašlo 1733. g. u Carigradu. Interesantna je poruka napisana na početku djela: „*Y por haber algunos que no saben meldar ninguna cosa de las ditas envelunti de engeniar este libro en ladino, mas claro de lo que pudo ser para que lo entiendan todos y afirman su obligo meldando en el*“.

Religiozni karakter sefardske književnosti u Bosni zadržao se u principu do polovine 19. vijeka. Skoro svi književnici su bili rabini. Bez obzira što su već bile osnovane štamparije na jeziku sefardskih Jevreja, nije bilo lijepe književnosti (beletristike), nego su pisci opisivali lične meditacije o Tori, Talmudu itd. Nakon toga pojavljuju se neke forme beletristike koje su opet bile varijacije na temu iz Tore, npr. o caru Salamonu ili Josefu u Egiptu.

Na početku 17.og vijeka počeo je suprotan proces stvaranju zajedničkog jezika Sefarada, kad su se razni dijalekti španskih pokrajina polako stapali u jedinstveni idiom. Sad se taj već formirani idiom razlaže na novoformirane dijalekte. Sefardi preuzimaju nove riječi zavisno od toga gdje se nalaze. Neke od tih riječi ili potpuno zamjenjuju španske ili se upotrebljavaju uporedo sa španskim. U svim tim dijalektima nalazimo hebrejske riječi koje su usko vezane za vjerski život, praznike ali i običaje. To su Tora, šalom, kašer, mazal, halila, nazivi praznika; Roš hašana, Jom kipur, Sukot, Simha Tora, Purim, Pesah, Šavuot, Hanuka, Šabat, minjan, beraha, Talmud itd. Itd. Imenice muškog roda u pluralu zadržavaju hebrejske završetke – im, kao limudim, mazalim, Sefardim itd. Hebrejski korijeni

dobivaju često španske sufikse: mazalozu (sretan), mal mazalozu (nesretan). Ženski rod se formira slično na pr. balabaj – balabaja (domaćin, domaćica). Ove inovacije su karakteristične za većinu sefardskih zajednica na Balkanu, naravno i u slučaju sarajevskog džido-a. Što se tiče riječi drugih jezika, prvenstveno turskog, koji se najviše infiltrirao u Carigradu i u cijeloj Turskoj i Grčkoj, Bugarskoj i Makedoniji pa i u Bosni, one su mnogobrojne. Te riječi variraju količinski, a nekad se pogrešno, kao turske, smatraju i arapske i perzijske riječi. Slično se dešava i sa riječima slavenskih, grčkih i dijalektima italijanskog jezika.

Intelektualni život sefardskih Jevreja je bio usko vezan uz Kabalu, od njene pojave do 20. vijeka. Važnu ulogu su odigrala djela Isaka Lurije i Haima Vitala, vođa kabalističke škole u Safedu. Šabetaj Cevi, mesijanski avanturist, kao i neke druge slične mesije su stvorile priličan psihološki kaos ne samo kod Aškenaza nego i kod Sefarda. „Alliance Israélite Universelle“ (Sveopšti jevrejski savez) je 1860. g. osnovao Charles Netter. Cilj ove organizacije su bile promjene u školovanju i prosvjeti Sefarda. Pozitivno u toj djelatnosti je pojava moderno obrazovanih Sefarda, ali radikalne promjene mentaliteta i neshvatanje kulturne baštine istih su razlog zašto taj program nije bi opšte prihvaćen. Haos koji je tada bio stvoren, dobrim dijelom je doveo do procesa raspadanja homogene, sefardske, kulturne svijesti pa i samih zajednica. Po mom mišljenju to je dovelo i do velike infiltracije francuskih riječi u jezik sefardskih Jevreja. Bizaran je primjer da se u nekim sefardskim zajednicama zahvaljuje sa riječju „merci“, a ne „gracias“. Alijansa je otvorila mnoge škole u Turskoj, Grčkoj, Bugarskoj, Makedoniji (Bitolj) i Sjevernoj Africi ali srećom ne u bosanskoj provinciji, mada postoji jedan suspektan podatak, da je kratko vrijeme Alijansa djelovala u Sarajevu. Iz ovog razloga je, po mišljenju nekih uvaženih sefardista, jedino bosanski idiom ostao čist bez francuskih leksičkih primjesa te je zbog toga važan za izučavanje i to naročito njegov drugi subidiom.

Važno je napomenuti da su u Sarajevu, do II svjetskog rata, živjeli lingvisti, a i ostali školovani ljudi koji su perfektno govorili moderan španski jezik. To su: Dr Moric Levi (nadrabin), Abraham A. Cappon, Haim S. Altarac (pjesnik i finansijski činovnik), Isak Altarac (nadkantor), Mojse Rafael Atijas – Zekky ef., Mojsije Danon, Šabetaj Đaen, dr Kalmi Baruh, dr Samuel Kamhi i nekoliko drugih.

Vrlo je interesantan bio govor pomenutog sarajevskog nadrabina dr Morica Levija na veoma bogatom španskom jeziku pred velikim svjetskim dostojanstvenicima u Gradskoj vijećnici u Kordobi povodom obilježavanja 800. godišnjice od rođenja Majmonidesa.

„Soy un hijo de aquellos sefardim expulsados de Espana! Soy un descendiente de los Halevy y de los

*Maimonides y no hoy despues de 500 anos de la expulsion de Espana y visitando la plaza Maimonides de Cordoba y visitando la antigua e historica sinagoga de esta grandiosa ciudad, en mi espiritu se evocan reminescencias de siglos pasados, recuerdos muy tragicos y llenos de suspiros.*“

Uprevodu: „Sin sam onih Sefarada prognanih iz Španije! Potomak sam Halevija i Majmonidesa i danas, 500 godina poslije izгона iz Španije, posjećujući Majmonidesov trg u Kordobi i posjećujući drevnu i istorijsku sinagogu ovoga veličanstvenog grada, u mom duhu pojavljuju se sjećanja prohujalih vijekova, i sjećanja veoma tragična i puna uzdaha.“ (Jevrejski glas, 14 – 3. april 1935.)

## SPECIFIČNOSTI JEZIKA BOSANSKIH SEFARDA

„Lindo nuestro Saraj! En el centro tramvajes, autos, un poko mas longje el Levante kon sus ermozuras enkantaderas, sus mahales kijetas! Todo esto kale un azeno ke mos aklare la vista para verlo para admiraldo.“

Uprevodu: „Lijepo naše Sarajevo! U centru tramvaji, auti, malo dalje istok sa svojom očaravajućom ljepotom sa svojim tihim mahalama! Treba stranac da nam otvori oči da bismo vidjeli i tome se divili.“ (Laura Papo-Bohoreta, *Morena, Jevrejski život* 38 /1924).

### Diz' li pis

Oj, komu i antis di la gera, pur tropu, avija prisonas pur kvalis si pudija dizir, ki son „ičadas a la buena parti“. Ansina hue Merjam ki si kazo kun Menahem i kajo ki biva kun la shuegra.

Un dija Merjam intro in il čiler i vidu al gato. Intera spantada impiso a čijar; „ Il gatu sta in il čiler, lu ke ki faga?“

„Diz' li pis“ li čijo la shuegra.

Dispues di estu, la shuegra vidu, malamata kun kjen tjeni feču i la impiso a ambizar i akunsižar.

Ma, estu no li agrado a Merjam. Komu era muj inačija no kirija tumar kunsežu di ningunu.

Un dija, kvandu la shuegra impiso a dar li kunsežu, Merjam li grito in medju di las palabras; „Eja falvi“

Uprevodu:

### Reci joj pis!

Danas, kao i prije rata, na nesreću, bilo je osoba za koje bi se moglo reći da su „udarene mokrom čarapom“ (slobodan prevod). Takva je bila Merjam koja se udala za Menahema i morala živjeti sa svekrvom.

Jednog dana Merjam uđe u ostavu i ugleda mačku. Sva uplašena počne vikati; „Mačka je u ostavi, šta da radim?“

„Reci joj pis!“ povika joj svekrva.

Poslije toga, svekrva je vidjela s kim otprilike ima posla te ju je počela učiti i savjetovati.

Ali, to se Merjami nije sviđjelo. Kako je bila prkosna nije htjela primiti ničiji savjet.

Jednoga dana, kad joj je svekrva počela davati savjet, Merjam joj usred govora viknu; „Vi pričajte....“ (*CUENTOS SOBRE LOS SEFARDIES DE SARAJEVO – Priče o sarajevskim Sefardima, Logos Split, 1994*)

Analizirajući ova dva citata, vrlo lako možemo primijetiti razlike između dva subidioma sarajevskog govornog idioma. Moram napomenuti da su oba teksta napisale - prvi Laura Papo-Bohoreta (La Francesa), a drugi Rikica Ovadija. Objе su bile književnice i odlični poznavaoци oba subidioma sarajevskog govora. Drugi subidiom sadrži nekoliko nešpanskih riječi uobičajenih u Sarajevu. Neke glasovne promjene pomenutih dijalekata španskog govora koje su nastale u govoru sefardskih Jevreja, već su pomenute, ali postoje i druge koje su karakteristične za bosanske subidiome. Osnovne su: funkcionalno nerazlikovanje fonema „e“ i „i“ na pr. padre u padri – otac, noće u noći – noć, kao i „o“ u „u“ na pr. kerido u kiridu (drag), tonto u tontu (glup).

Takve su promjene u nenaglašenom slogu naglašenog vokala „e“ u „a“ ispred konzonanta „r“ npr. vardi, puarta, nedosljedno zadržavanje glasa „f“ npr. fazer i azer, fižu i ižu, sporadično razlikovanje bijabijalnog okluziva „b“ od labiodentalnog frikativa „v“ npr. kavesa i kabesa, vazo i bazo, te palatalizacija suglasnika „k“ i „g“ npr. riku i figu i česte metateze suglasnika npr. daldi, dibaldi, zatim slova „h“ i „f“ npr. hoja i foža (list), fijaru i hijero (željezo), „n“ u „m“ na pr. muzotrus i nosotros.

Slova č,ć,dž,đ,š i ž se u raznim varijantama izgovaraju u bosanskom džido-u, za razliku od kastiljanskog u kome postoji samo ch = č i j to jest h, na pr. džueves – jueves (četvrtak), đugar – jugar (igrati), dišar – dejar (ostaviti). Slovo „j“ – javi = llave (ključ), kaje – calle (ulica). Slova „tj“ i „dj“ – ritju, riku, rikju = rico (bogat), pašariku, pašarikju – pajarito (ptičica), kantika – cantica (pjesmica), amigju – amigo (prijatelj), tridju – trigo (žito), midja – miga (mrvica) itd. itd.

U bosanskom džido-u kao i svugdje na Balkanu se dosta koristi katalonski glagol „caler“ (kaler) koji znači treba, a u nekim slučajevima i mora. Taj glagol je bezličan, a sama riječ dolazi od latinskog „calere“. Glagol nalazimo i u aragonskom dijalektu. Interesantno je da bi u bosanskom džido-u infinitiv glagola mogao biti kalir. Koristila su se samo tri nepotpuna oblika; imperativ: kali,

no kali (treba, ne treba, mora , ne mora), „kali ki sepas“ (treba da znas), „no kali nada fazer“ (ne treba ništa raditi), perfekt kaljo: „kaljo ir a Sarajevo“ (trebalo je ići u Sarajevo), i kondicional : kalija (trebalo bi) „kalija tiner algu para kumer“ (trebalo bi imati nešto da se jede).

Ove primjere sam pomenuo da bih potkrijepio riječi dr Samuela M. Elazara, farmaceuta i jednog od najistaknutijih antologičara bosanskog, sefardskog narodnog blaga; da su njegova i neke druge sarajevske porodice došle iz Katalonije u Bosnu. Poznati hispanolog M.L. Wagner, o sefardskom porijeklu balkanskih Jevreja, u poznatoj raspravi „Caracteres generales del judeo-espanyol de Oriente“, objavljenoj u časopisu „Revista de Filologia Espanola“, anejo XII – Madrid 1930, je napisao slijedeće:

*La tradición de los judios orientales es que los sefardies de Constantinopla y de Asia son, en su mayoría procedentes de los dos Castillas, mientras los de Macedonia, de Grecia, de Bosnia, de Serbia y parte de Bulgaria se cree que fueron principalmente oriundos de las provincias setentrionales de Espana, de Aragon y Cataluna.*

Uprevodu: Kod istočnih Sefarada postoji predanje da su Sefardi iz Carigrada i Azije najvećim dijelom porijeklom iz dvije Kastilje, dok su oni iz Makedonije, Grčke, Bosne, Srbije i dijela Bugarske principijelno porijeklom iz sjevernih pokrajina Španije, Aragona i Katalonije.

Poznati hispanolog Moise Frank je tvrdio da je nakon 1540. godine došlo u Sarajevo više od 30 jevrejsko-portugalskih porodica. Dokaz za to je da u rječniku sarajevskog džido-a postoji priličan broj portugalskih riječi kao na pr.: ainda (još), akavidar (biti oprezan), abatafadu (ušuškan), alfinete (igla), arastar (vući), batir (udarati), bira (ljutnja, huja), buraka (rupa), čamuškar (pocrveniti), kopo (čaša), kazal (seoce), „Unu in kazaliku medju blahiku“ (jedan u selu napola vlah“, lonđi (daleko), manja (navika), parera (čokot) itd.

Poznato je da oba subidioma sarajevskog džido-a sadrže ogroman broj turskih savremenih ali i arhaičnih riječi. Tih riječi je više u drugom, a manje u prvom subidiomu. Taj dio leksike sam dosta istraživao. U ovom izlaganju ću nabrojati one manje poznate, koje sam čuo u mojoj široj porodici ili od starijih sarajevskih Sefarda do 1992. godine. To su riječi: abanija (vezeno platno), abađi (krojač), abrašu (pjega), abdal ili ahmak ili tokmak (budala, glupak) isto kao tontu, ačik (jasan, otvoren u smislu karaktera), adet (običaj), afet (preuzeto iz arapskog = nesreća), agar (težak, gust), „Il kave esta muj agaradu“, ahar (štala), ajdi (hajdemo), agir (ždrijebac, pastuh), akča ili aspra (sitan turski novac), akšam (prvi mrak, riječ je inače perzijskog porijekla), alapača i alakača (brbljivica), alaša (rulja, gomila), alčak (mangup) „Binju si fazi un alčak“ (Binjo se pravi mangup), alhad (nedelja – od arapskog al-had), alhašuf (badem – od arapskog al-hašuf), almeša (šljiva), anteri (vrsta gornje haljine) – u

Sarajevu se izgovarala antiri, belá (nesreća), burikita (pita od mesa – od burek), bašća (bašta), baglamajka (željezna spojnica), buluk (gomila), bogu (zavežljaj), beledije (opština), bulbul (slavuj), bečara (djevojka), čanta (torba), čadir (kišobran), čuili (seljak), čimbura (kajgana), čuvaldis (velika igla), devlet (vlast), džuzdan (novčanik), đinem (pakao), gijzve (džezva), englena (razgovor), fajde (dobit), hal (teškoća, muka), jali (obala), japrakitus (sarmice), jangin (pijanica), kajik (čamac), kasavetis (tegoba), kondža (ruža), kundurijas (cipele), kuđuluz (prostak), legen (labor), lakrdi (razgovor, šala), marafet (podvala), mezarlik (groblje), maše (hvataljke za žar), muabet (razgovor), mušteri (kupac), musafir (gost), merđil (vijeće), mušmula (mušmula), nafaka (korist), nijet (nakana), peškeš (poklon), pasvandi (noćni čuvar), salkum (grozd), sanis (tanjir), siklet (nervoza), sirma (srebro), šerit (šaljivčina), tepe (tržnica na otvorenom), telal (glasnik), tefsin (tepsija), tenečedi (limar), zahmet (trud, briga), zeris (mrvice) i zerdelijas (žute šljive).

Neke hebrejske riječi su bile napisane ranije. Te riječi su se koristile kod skoro svih sefardskih Jevreja. Navešćemo nekoliko hebrejskih riječi koje su se često koristile: aftahá (nada), aftará (poglavlje iz Proroka), akavód (u čast), alav-ašalom (pokoj mu duši), alitréja (tjestenina), ašem šomér (sačuvaj bože), bar minám (ne daj bože), beemót pl. (govedo), ben- adam (čovjek), berahá (blagoslov), berit milá (obrezivanje), bet-ahajim (groblje), bet din (vjerski sud), buhór –buki (prvorodeni sin), buhóra-bukica (prvorodena kćerka), cedaká (milostinja), darsadór (predavač), derašót pl. (predavanje-propovjed), etróg (limun), ezrát jetomim (društvo za pomaganje siročadi), garón (grlo), gojim pl. (ne Jevrej), haham (rabin), haméc (kvasni hljeb), hazán (predmolitelj), hešbón (račun), hupá (baldahin), ješíva (bratstvo-jevrejska vjerska škola), ketuba(vjenčani list), limúd (zadušnica), luláv (palmino lišće), mamzér (kopile), mašíjah (mesija-spasitelj), macót (bezkvasni hljeb), minhá (popodnevna molitva), moadím pl. (praznik), perašá (poglavlje iz Tore), pizmoním pl. (ritualni napjevi), rubí (učitelj), rubísa (rabinova žena), samás (vratar-poslužitelj u hramu), sedér (red-večera uoči Pesaha), sidurím pl. (molitvenik), sehel (mudar), simán tov (sretno), suká (sjenica-koliba), šeakól (blagoslov za rakiju), šehítá (ritualno klanje), šohét (mesar), taamím pl. (naglasak-akcent), talét (molitveni šal), tanít (post), tefilá (molitva), tešúa (spasenje od grijeha), tikía (tuberkuloza), zahút (činiti dobro djelo).

Talijanske riječi su se rano pojavile u oba subidioma sarajevskog džido-a zato što su sarajevski Jevreji imali bogate trgovačke veze sa Jevrejima iz Italije naročito sa Venecijom, a i dalmatinskim gradovima. Navešću riječi koje je Kalmi Baruh objavio u tekstu *Jevrejskošpanjolski jezik u Bosni*, str. 289, 1930 g.:

Alora „tada“, bisonjo „potreba“, bué „vol“, đustu „upravo“, fin ke „dok“, kušin „jastuk“, butika „dućan“, kalsonis „čarape“, karoca „kola“, letra „pismo“, lokanda

„svratište“, povreto „jadničak“, mai „nikada“, pur tropu „nažalost“, sin dubio „bez sumnje“ (hibridna španjolsko-talijanska forma), šoldo „novčić“, svelto „vitak“, rola „uloga“, testa „glava“, biljeto „karta“, lavoro „posao“, varda! „gledaj!“, „pazi!“.

Pored turskih i hebrejskih riječi, samo neke grčke riječi se pojavljuju u sarajevskom idiomu:

Agra, fustan, kandil, mandra, pitá, makar (u značenju bar).

Nakon aneksije Bosne i dolaska austro-ugarske vlasti, dosta njemačkih riječi su Sefardi usvojili: banovo (željeznička stanica), bircaus (krčma), feš (skladan), hoh (ponosan – visok), cigla, pigla (pegla), hofriar (udvarati se), šlang (vitak), šolja, šnajder (krojač), faifa (lula), kufer, torta, trafika itd.

Bosanske (srpsko-hrvatske) riječi koje su posljednje ušle u glosar oba subidioma bosanskog džido-a, su isto tako mnogobrojne kao i turske. Mada se sefardska populacija odupirala dok je mogla, počela je prihvatati lokalni jezik. To se počelo dešavati izvjesno vrijeme poslije austro-ugarske okupacije. Kao što smo na početku ovoga izlaganja rekli, Sefardi posuđuju iz bosanskog (srpsko-hrvatskog) jezika glagole i imenice dodajući im španske sufikse i prave od njih lekseme koji ipak imaju pravu jezičku, špansku fizionomiju. Takve riječi (prožimanje dva jezika), nisu vrlo česte. Sarajevski (bosanski) džido upotrebljava glagol, „klanjijar“ koji je napravljen od slavenske osnove i španskog sufiksa za prvu špansku konjugaciju na „ar“. Odličan primjer za to je slijedeće:

*Ja la toman Zumbulaća*

*Ja la ambezan a klanjijar*

*Mižor klanjeja Zumbulaća*

*Ni la mužer del daja.*

U prevodu:

Pa uzimaju Zumbulaću

Pa je vode da klanja

Bolje klanja Zumbulaća

Nego njihova žena

(*Samuel Elazar, Romancero judeo-espanjol, str. 299*)

Sefardi koji su govorili subidiom sarajevskog džido-a kad bi zaboravili neku riječ, upotrebljavali su hibridne riječi: trpinjar, razbijar, klanjijar itd. kao i imenice: ponjiva, ulivak, učiteljka, besposlenjakis, gazda, stražar, sijelo ili izraze: „ni pet ni šest“, „neće grom u koprivo“ itd. Neki ljudi su upotrebljavali čudne mješavine

turcizama i serbo-kroatizama: „*Mi nonu tuvú nijet di ir al čarši i avlar cun lus muzafiris*“ (Moj djed je namjerio da ide u čaršiju da govori sa gostima); „*Dever mi kirida ali šta čemo, kali trpinjar*“ (Dever draga moja, ali se mora trpiti) itd.

Ovakve kombinacije riječi može razumjeti samo onaj koji govori oba ova jezika. Laura Papo-Bohoreta, u studiji „La mužer sefardi de Bosnia“ koristi na str. 97 izraz „*sea komo sea*“ koji je prevod bosanskog „bilo kako bilo“ koji bi se na španskom izgovorio „*sea cual fuera*“.

Iz svega ovoga možemo zaključiti da su od 1920. pa do 1941. Sefardi u većini bili bilingvisti što je i razumljivo.

## NARODNO STVARALAŠTVO BOSANSKIH SEFARADA

Narodno stvaralaštvo bosanskih Sefarada možemo podijeliti na književno i muzičko, oralno i pisano. Književno stvaralaštvo je bilo od krucijalne važnosti isto toliko kao i muzičko, u očuvanju tradicije i ukupnog bitisanja Sefarada ne samo Bosni nego i u cijelom sefardskom svijetu. Priče i romanse su se prenosile sa generacije na generaciju tokom vijekova. Starije žene su u tome imale glavnu ulogu. Cjelokupno književno i muzičko stvaralaštvo možemo podijeliti na:

I. Konsežas, kuentos (konsežikas i kuentikos) – priče i pričice

II. Romansero (romansas i kantikas) – romanse i napjevi

Romansero se dijeli na: 1. Izvorne španske romanse, koje su se sačuvale i pjevale u Bosni i Hercegovini, a izgubile u Španiji. 2. Sefardske bosanske romanse, te pjesme ljubavnog, porodičnog, društvenog, didaktičkog i sličnih sadržaja. 3. religiozno-biblijske, parareligiozne i patriotske pjesme. 4. Zdravice – brindiz. 5. Tužbalice – naricaljke (indečas). 6. ljekaruše i bajalice (prikantis, od kantar), 7. poslovice (refranis, proverbios). 8. izreke i nadimci. 9. sarajevski žargon, 10. pozdravi i želje, 11. pohvale i kletve. Pet od ovih dijelova filološko-muzičkog blaga su dosta opisani dok su ljekaruše i bajalice, kao integralni dio narodne medicine i farmaceutike, u jezičkom smislu relativno manje.

Naš najveći poznavalac ove materije, dr Samuel Elazar je u svojoj studiji pod naslovom „*Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni*“ (*Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Sarajevo*), Sarajevo 1967. detaljno tu materiju opisao stručno, ali i filološki.

Veoma je interesantno da su neke ljekaruše kao i bajalice sastavljene od riječi nekoliko jezika, koje su naši narodni vidari i atari poznavali. Evo jedan interesantan primjer: „*Por hacer balsamo: Toma 50 dramas Sari sabur, 50*

*dramas Morsaf, 25 dramas Sarfan, 400 dramas raki rafinado. Pisa bien las drogas, el safran no cale pisar. Echa todo en la redoma de raki i la taparas muy bien i meteras al sol 20 dias, y se hacera balsamo muy hativ.*“ Ova ljekaruša (recept), osim španskog, sadrži riječi latinskog, turskog, arapskog, perzijskog i hebrejskog jezika, kao i mjere i utege (sve ukupno pet jezika).

## POSLOVICE (REFRANIS – PROVERBIOS)

Narodne poslovice spadaju u najstarije tvorevine ljudskog uma. Nastale su na osnovu dugogodišnjeg iskustva i pažljivog promatranja svega što se dešava među ljudima i u prirodi, dobrog i lošeg, uspjelog i neuspjelog. Poslovica je anonimna i uvijek treba da podučiti i upozori na pozitivno i negativno.

Poslovice bosanskih Sefarada kao i ostalih Jevreja potiču, dobrim dijelom, iz Tanaha i Talmuda, ali i nose tragove „Zlatnog vijeka“ (El siglo de oro), trikulture jevrejskog, arapskog i kršćanskog spoja kultura. Ove poslovice nose također dijelove baštine naroda među kojima su Sefardi živjeli poslije izгона iz Španije. Navesti ću neke poslovice koje sam čuo u mojoj porodici i od komšija i ostalih Sefarada.

1. Al entendidor pokas palavras (Mudrome malo riječi dosta.)

2. Kada a su vida tijene su abašada (Svaki uspon ima svoj pad.)

3. Kanta el azno para mordi del padron (Magarac pjeva zbog svog gospodara.)

4. Disgrasja de otros, alegria de lokos (Tuđa nevolja, radost za budale.)

5. La limpieza es media rikeza (Čistoća je pola bogatstva.)

6. La limieza es media salud (Čistoća je pola zdravlja.)

7. Muću avlar, muću jarar (Ko mnogo govori mnogo i griješi.)

8. Ažu dulsi no aj (Nema slatkog češnjaka.)

9. Dos gajos en un gajinero no kantan (Dva pijetla ne pjevaju u jednom kokošinjcu.)

10. Del Djó i del vizino no se puede skondar (Od Boga i komšije se ne može ništa sakriti.)

11. El ganar i el perder son ermanos (Dobitak i gubitak su braća.)

12. Da me mazal, ečo me al mar (Daj mi sreću pa me baci u more.)

13. Ken en sijelo eskupe, en la kara le kaje (Ko pljuje u nebo pada mu u lice.)
14. Kuando da el padre al ižo, ri el padre, ri el ižo (Kad daje otac sinu, pjeva otac i sin.)
15. Kuando da el ižo al padre, jora el ižo i jora el padre (Kad daje sin ocu, plače sin, plače i otac.)
16. Un buen plecto traje buena paz (Dobra svađa donosi dobar mir.)
17. No li miris la kulor, mira li la savor (Ne gledaj boju, već gledaj ukus.)
18. Fazi bien, no miris kun kijen (Učini dobro, ne gledaj kome.)
19. Il mal i il bijen in la kara si ve (I zlo i dobro na licu se vidi.)
20. La pasiensja vali mas ki la sensja (Strpljenje više vrijedi od pameti.)
21. Ižus no tengu, njetus mi gvajan (Djecu nemam, a unuci mi plaču.)
22. Il saku vaziju no sta in piez (Prazna vreća ne može stajati.)
23. Di muču amen kaji il taled (Mnogo molitve šteti molitvenom šalu.)
24. Pagan džustus pur pikaderus (Plaćaju nedužni za krive.)
25. Ken tjeni tižadu di vidru, ki no eči pjedra al vizinu (Ko ima stakleni krov neka ne baca kamen na komšiju.)
26. Si negra Hana, mal negra su ermana (Ako je Hana loša, sestra je još gora.)
27. Mas grita il ladrón ki si spanta il patrón (Toliko više lopov da se i vlasnik plaši)
28. Ken si kema in la čorbá, asopla al jogurti (Ko se opeče supom, puše i u jogurt.)
29. Dimanda muču para tumar poku (Traži mnogo da bi uzeo malo.)
30. De tu boka, a la oreža del Djo (Iz tvoji usta u božje uši.)
31. In la boka serada no entra moška (U zatvorena usta ne ulazi muha.)
32. La kamiza es mas serka ki il paltu (Košulja je bliža od kaputa.)
33. De boka en boka va fin Roma (Od usta do usta možeš doći do Rima.)
34. Dos Džidos, tres keilas (Dva Jevreja, tri opštine.)
35. Boz del pueblo, boz del sjelo (Glas naroda, glas neba.)

36. Lu ke puedes solo, non asperes di otros (Što možeš sam, ne očekuj od drugog.)
37. Mas vali un vizinu, ki un ermanu i primu (Više vrijedi komšija nego brat i rođak.)
38. Il bindiču mus bikleji dil ožu malu (Neka nas Bog čuva od zla oka.)
39. Di la kavesa fjeđi il pešu (Od glave riba smrdi.)
40. Londži di ožus, londži di korasón (Daleko od očiju, daleko od srca.)
41. Pari kilavim, para ki ti komen la karni (Rodi pašćad da ti pojedu tvoje meso.)
42. Kumer i araskar kali solo impisar (Jesti i češati se treba samo početi.)
43. Muču avlar, muču jarar (Ko mnogo govori, mnogo griješi.)
44. Antis djentis ki parjentis (Prije zubima nego rodbini.)
45. No digas a loku ni tantu ni poku (Ne reci ludom ni mnogo ni malo.)
46. Grita a la fiža, ki sjenta la nuera (Grđi kćer, da čuje snaha.)
47. Trokar kazal, trokar mazal (Promijeni selo, promjenićeš sreću.)
48. La angusija a su ora (Nevolja u svoje vrijeme.)
49. Sjempre ke sejas de los dadores (Neka si uvijek onaj koji daje.)
50. Ke seramos sjempre por kavisera i non por kola (Budimo uvijek glava, a ne rep.)

(Citirano iz: „SAČUVANO OD ZABORAVA“, Regina Kamhi i Jakov Papo, Židovska općina, Zagreb 2000.)

## IZREKE

U sarajevskom džido-u postoje i izreke i prigodne riječi koje su se upotrebljavale u raznim događajima ili u svakodnevnom govoru. Te riječi ili izreke nisu uvijek imale doslovni karakter, nego su se upotrebljavale u posebnim okolnostima:

Ajudu-upomoć, bjen mundu ki tenga - pokoj mu duši, barminam - ne daj bože, dišu ki mi dišu - rekla-kazala (trač), dizi li ki si - recimo da je tako, dala faša a la murtaža - od kolijevke do groba, eča tinu - pazi, entrimentis - međutim, gvaj di mi! - kuku meni!, fuegu! - požar!, kajadu - štiti (ovaj izraz je prihvaćen i u bosanskom jeziku), kavus bojnus - sretno, loris al djo - slava bogu, malamata - otprilike, mira tu feču! - gledaj svoja posla!, ožus negrus - urokljive oči, ora bojna tengas! - u dobar čas!, paratras - kobajagi, sanus di star- da budemo zdravi, sanu i saludozu - da si zdrav i čio, salud i vida - zdravlje i život, šensimer - zaboga, tintu del! - teško njemu!, vidas di kelavim - pasji život.

## SARAJEVSKI ŽARGON

Pored kolokvijalnog idioma (sarajevskog džido-a), u uličnom razgovoru su se koristile riječi ili složeni izrazi koji uvijek nisu bili pristojni. Riječi toga žargona su se upotrebljavale više u prenesenom značenju ili u značenju koje se nije moglo doslovno shvatiti: na pr. kagatinas - gluposti, no kagis - ne lupetaj, kagalu - nije važno, kagarsi - prepasti se, kagon - plašljivac, atabafa - začepi usta, aterka - uvali se (sjedi), armata! - marš!, ahbaroš - poljski Jevrej, hešbon - račun (jedan od naziva za Aškenaze), činča fidida - smrdljiva stjenica (dosadan), čuflador - pijanica, damil - hiljadarka, dizbragarsi - razgaćiti se (izgubiti imanje), fanjozu - unjkavac, ičadu ala bojna parti - udaren mokrom čarapom, imbroljar - prevariti, inhaminar - dobro skuhati (udesiti, ubiti), inkašatinas - podvale, karpas-almeša (musliman), kulu pintudu - nestrpljiv, kavesa di lenju - tvrdoglav, ladron di kavajus - konjokradica (prevarant), marmačon - mačak (dobar drug), pača mi si maneja - baš me briga, parti kavesa, meti mijoju - razbij glavu ubaci mozak (glupak), patas inceskas - Potemkinova sela, patlijadu ti veja - dabogda krepao, titis - škrt, trampantožus - iluzije, bavažadas - sitnice (gluposti), tontiritjus - gluposti, tjeni la gajina in la kavesa - ima kokoš u glavi (budala).

(Citirano iz glasnika Jevrejske zajednice Bosne i Hercegovine: „BILTEN“, br. 9 (šesti ratni broj - Sarajevo, april 1995.) koji je u stvari separat koji je napisao David Pardo. Ponosan sam što sam i ja sarađivao u stvaranju istog.

## NADIMCI

U Sarajevu su živjele mnoge porodice koje su nosile ista prezimena. Da bi se mogle razlikovati cijele porodice ili samo neki članovi tih porodica su nosili nadimke (lus nombris di muad ili apodis) kako su ih zvali Sefardi. Nadimak se dobivao prema nekim karakterističnim osobinama u tjelesnom, mentalnom ili nekom drugom odlikom ili lica ili cijele porodice. Ti nadimci su bili u svakom pogledu jako interesantni i živopisni. Navešću neke od njih:

1. LA SIGJITA (sljepica) - Flora Alkalaj, slastičarka na Predimaretu
1. MONI IL KREZ - brijač u Kulovića ulici
2. DAVO LA PANDŽA - „važan“, DAVO DI LA VIZINA, susjedkin Davo (krojač Altarac)
3. MAMI IL PULIDU - ljepušasti Mami, Altarac, volio se kititi cvijećem na reveru
4. ŠTENE GADOL - učitelj Altarac iz Travnika
5. SAPAČA - Altarac, veletrgovac voćem
6. MAMI IL ARABU; Mami Arap; Romano, bio je tamnoput
7. DUDU LA KANJA - Levi, staretinar u Čurčiluku
8. MONI IL MARMAK - staretinar sa Bašćaršije
9. LA FAMILIA DI LUS KALMIČUS - Altarčevi (Travniklis), familija Kalmi Altarca iz Travnika
10. MOŠU IL FIDIDU - uobraženi Mošu, službenik u školi Maldarim, ulica Čemaluša
11. MOŠU FOLI IL INTARADOR - Mušon Abinun, grobar na groblju u Kovačićima
12. SARA DI MANUETU - Manuelova Sara, supruga Avrama Mamija
13. BAKI LU FINCI - Jahiel Finci, trgovac brašnom i poznati komičar
14. DAMIĆ LA FRAJLA - Damić djevojčica, haviju, trgovački pomoćnik u Čurčiluku (iz Žepča)
15. SALAMON IL BINBAN - Salamon zvono
16. MAMI IL ZEC - krojač Avram Papo
17. STER LA FLOŠA - nemarna Ester, domaćica i preprodavačica
18. MONI LA ŠAHTA - vozač Salamon Altarac
19. MORDO IL ČOKAL - limar Mordo Papo, pio je iz čokala (čokanja)
20. DAVID IL ŠPORKO - David prljavko, krojač David Papo (šarlatan, živio u Splitu)



21. HAJMU LA TOSKA - prema nazivu opere, trgovački putnik
22. TIJA LIJA LA TANJIDERA - tetka Lija, sviračica (svirala je def na svadbama)
23. MAMI IL LAPAN - Mami Japanac (limar, sličio na Japanca)
24. MONI IL FRTAL - luckasti Moni (radnik, alkoholičar)
25. IL FIDALGU - mršavko, tapetar u ulici Kralja Petra
26. MONI IL BILMEZ - Moni glupan, (radnik u skladištu u Čurčiluku)
27. JAKO ČOLO - Jakov Danon
28. ČUČU IL KRMAK - Čuču svinja (Kabiljo, vlasnik tvornice košulja)
29. RAFU IL GUTU - gušavi Rafu („tandler“, kupovao i prodavao stvari na ulici)
30. JAKU IL TINJOZU - ćelavac Jaku (Danon, trgovac sirom kod Katedrale)
31. MONI DI RECIPET - (govorio kupcima recipet)
32. RAHELA LA GALAMA - Salom, poznata bogatašica iz ul. Sarači Ismaila
33. PAPO IL BEDAK - trgovac iz Makarske, brat Čičija iz Sarajeva
34. HAJMU LAS ALBONDIGITAS - Atijas
35. HAJMAČI DI LAS NEGRAS ZUNAS - Hajmači od zlih prostitutki
36. JAKU IL KULU DI PALU - Jaku, drvena guzica (obrtnik)
37. MITIDOR DI LAS MUŽERIS - koji „stavlja ženama“ (Mordehaj Papo, svirao saksafon)

## POZDRAVI I DOBRE ŽELJE (SALUDUS I BUENOS HABERIS)

HABERIS BUENOS – da primiš dobre vijesti

NUČADA BUENA - dobra noć (laku noć)

KUN BJEN KI TI AMANESKA – neka ti zdravo osvane

KAVUS BUENOS – neka se dobro završi

SALUD BUENA – dobro zdravlje

SKAPADURA DI TODU MAL – završetak svih zala

KI VEAS BUENU DI TU IVLAD – da vidiš dobro od svoje djece

BJEN ISTRINADU KI SEJA – neka ti bude dobra novost

MAZAL BUENU KI TENGA – neka mu je dobra sreća

MI SEAS MAZALOZA I BJENDIČOZA – budi mi sretna i blagoslovljena

BJEN OŽU TI MIRI – neka te dobro oko gleda

MI STES SANA I SALUDOZA – budi mi zdrava i pozdravljena

KEN BJEN MI MENTA, BJEN TENGA – ko me dobro spominje, neka i njemu bude dobro

BJEN LI FAGA JO – neka mu učinim dobro

EL KI SI ARIPJENTA – neka se on predomisli

ANJUS MUČUS I BUENUS – mnogo dobrih godina

BUENA VIŽEŽ – ugodna ti starost

VIDAS LARGAS – dug život

IL BINDIČU KI TI MANDI A TI PASENSIJA PARA BUENU – neka ti Bog pošalje strpljenje za dobro

IL BINDIČU KI BIKLEJA A TI DI OŽU MALU – neka te Bog čuva od zla oka

## POHVALE (ALAVASJONIS)

BUENA PRISONA – dobar čovjek

AVRIGUNSOZU – stidljiv

KINOZU I LIMPJU – zgodan i čist

AMISTOZU I BURLOZU – umiljat i veseljak

LINDU I LIMPJU – lijep i čist

NO ES HARAGAN – nije lijen (marljiv)

## KLETVE (MALDISJONES)

IL GUERKU TI JEVI - vrag neka te nosi

SATAN TI ARASTI – šejtan te vukao

MUARTI TI VEJA – mrtvu da te vidim

KI NO TI ARUGVENSAS DIL DJO I DI LA DŽENTI – nije li te sram od Boga i od ljudi

SOS MALDIČU DI TODOS – proklet si od svih

Narodno stvaralaštvo gledano u cjelini, nije dugo ostalo nepoznato filolozima ali i drugim koji su se bavili sakupljanjem i stvarali zbirke dijelova toga stvaralaštva. Još početkom 18. vijeka su stvarali zbirke poslovice, romansi i slično. To su uglavnom bili rabini. Nakon toga, početkom 19. vijeka su to bili filolozi.

David Kamhi (1834. Sarajevo - 1920. Jerusalem) je bio prvi sakupljač poslovice, pjesama i romansera koji nije bio ni rabin ni filolog nego običan limar. On je sakupljao

i bilježio sve pjesme koje su po njegovom mišljenju bile lijepe, ne samo sefardske nego i pjesme turskih askera, muslimana, katolika i pravoslavaca, tadašnjih žitelja Sarajeva. To se dešavalo i dosta ranije prije ostalih sakupljača. O njemu je pisao 1934. te godine Jovan Kršić u časopisu „PREGLED“. Samouki ali i talentovani sakupljač je u svojoj svesci, između ostalog, zabilježio i 16 srpskih narodnih pjesama koje nazvao „cantigas serpescas“. Njegova zbirka se po nekim navodima, danas čuva u Biblioteci Srpske akademije nauka u Beogradu.

## UMJETNIČKA (AUTORSKA KNJIŽEVNOST)

Krajem 19. vijeka, bosanski Sefardi počinju stvarati umjetnička književna djela. Bilo je i ranije nekih pokušaja, ali se to odnosi samo na neka djela parareligiozne literature. Prvi su se pojavili pjesnici. Haim Altarac, alias Simeon Heinrich Altarac, inače visoki finansijski stručnjak, činovnik u Zemaljskoj vladi, je u stvari prvi. Njegove pjesme, pored simboličke i izraženog artizma, u biti nose odjeke sefardske lirike. Takva je pjesma „Eso que veo en la ventana“ (ono što vidim na prozoru). Napisao je dosta pjesama tadašnjim, modernim, španskim pravopisom.

Moise Rafael Atijas, zvani Zeki-efendija, (1845. - 2.7.1916.) je bio ne samo pjesnik, nego je pisao i novele, satire, sjećanja i drugo. Govorio je arapski, turski, grčki, talijanski, hebrejski i francuski jezik, a naravno sefardski jezik. U poeziji mu je bio uzor i ideal Musluhudin Saddi, perzijski pjesnik (1200 - 1291) Bio je visoki činovnik turske administracije u Bosni. Zbog znanja mnogo jezika, bio je i tumač francuskog i engleskog konzulata u Sarajevu, u doba austro-ugarske vlasti. Pjesme su mu usko bile vezane za važne familijarne ili društvene događaje i opise raznih situacija u Sarajevu i drugdje. Poznata mu je pjesma „EN GLEICHENBERG“, u kojoj opisuje stanje u istoimenoj banji. On je kao i Haim Altarac, poznao domete evropskih pjesnika u stilskom pogledu. Najvažnija su mu djela „ISTORIA DE LOS ŽUDIOS DE BOSNIA“ koje je izlazilo u pet nastavaka u sarajevskom listu „La Alborada“ i nakon toga iz nepoznatih razloga prestalo izlaziti, te „HISTORIA DE LOS PRISONEROS“ (istorija zatočenih), događaja povodom čudnog spasenja rabina Moše Danona i ostalih, 1819. O tom događaju napisao je i „SARAJEVSKU MEGILU“.

Abraham Aaron Cappon – ABAC (1853-1930), nije se rodio u Bosni ali je više godina proveo u Sarajevu i bio poznat kao univerzalan književnik, ne samo poeta nego i novinar, pisac pozorišnih djela itd. Poznata je njegova pjesma „A Espana“ (Španiji) u kojoj opisuje ambivalentnost istjeranih Jevreja iz Španije 1492. godine. Izdavao je list „La Alborada“. Po mišljenju mnogih autora, on je prije svega bio „EL DORSADOR“ (propovjednik).

O Luni Lauri – Papo Bohoreti će biti riječi kasnije.

Sestra Zeki-efendije, Rahela Levi, je bila pjesnikinja koja je u pjesmi „El huego de Travnik“ opisala požar u Travniku (*Jevrejski glas* 23.2.1940.).

Regina Levi (Banja Luka, 1885-1913), Višegrad, te Hana Kalderon (Travnik 1912 – logor Bosanska Gradiška 1942), Rikica Ovadija (1913. Sarajevo) su također dobro poznate književnice.

Leon Finci je početkom 20. vijeka napisao prvo pozorišno djelo „EL JUDIO FUIDO“ (Izbjegli Jevrej). Šabetaj (Josef) Džoen (1886-1935 ili 1947), inače , unuk Haima Badžerano-efendije, velikog rabina turske carevine. Rođen je u Plevnu, Bugarska. Od početka 20. vijeka, kad je došao u Bosnu, djelovao je u Travniku i Sarajevu. Pisao je pjesme, pripovijetke, ali su mu drame „DEBORA“, „IPHTE (Jeftah)“ i „LA HIJA DEL SOL“ bile najbolja djela. Nakon Sarajeva je boravio i u drugim zemljama, van Bosne. Avram-Buki Finci, Ješua M. Israel su također pisali drame ali i druga prozna djela. Samuel Romano (1900-1941) je napisao doktorsku disertaciju 1933. „DICTIONNAIRE JUDEO-ESPANOL PARLÉ FRANCAISE-ALLEMAND AVEC UNE INTRODUCTION SUR LA PHONETIQUE ET SUR LA FORMATION DES MOTS DAN LE JUDÉO-ESPANOL“ (Rječnik govornog jevrejsko-španskog, francuskog i njemačkog jezika sa uvodom o fonetici i načinu tvorbi riječi u jevrejsko-španskom jeziku), što je po mom mišljenju epohalno djelo od velike važnosti za proučavanje džudeo-espansol jezika. Moise (Avram) Finci „Moafi“ (1903-1941) je pisao pripovijetke o različitosti tipova u Bosni u šaljivom tonu. Miko Altarac, apotekar, rođen u Banja Luci, bio je dopisnik „*Jevrejskog glasa*“. U svojim pričama je pisao, između ostalog, o odnosima Sefarada i Švabu-Džidoa (Aškenaza). Moni Finci (1914-1986) je rođen u Sarajevu. Pisao je priče, od kojih su mu najbolje „HAMORIM“ (magarci), „UN KAMINO A BANJA LUKA „ (Put u Banja Luku) i „PARA NOČE DE ŠABAT“ (Za subotnju noć). Priče je objavljivao u *Jevrejskom glasu*. Dr Isak Israel je svoje priče objavljivao također u *Jevrejskom glasu* ali i u *Jevrejskom životu*.

Bilo je i drugih pisaca koji su većinom ostali anonimni, jer su se potpisivali pseudonimima kao npr. Jakoviko, Cadik, Jafi, Jehi, Jamin ili „Uno di Bilava“ (jedan sa Bjelava). Poslije II svjetskog rata su pisali dr Jozef Konforti, dr Samuel Kamhi, dr Haim Kamhi, dr Avram Pinto, dr Samuel Pinto, dr Isak Samakovlija, dr Isak Papo, Regina Kamhi, Jakov Papo, David Pardo kao i mnogi drugi. Ova književnost zahtijeva detaljno proučavanje jer ona to zaista zaslužuje.

## DILEME OKO NAZIVA JEZIKA SEFARDSKIH JEVREJA

Među filozofima koji se bave španskim i jezicima koji vuku korijene iz njega, u regionu i svijetu, vlada prilična zbrka oko naziva jezika sefardskih Jevreja. Znamo da u tom smislu postoji nekoliko imena ili varijanti istih: džido, džudio, žudio, džudezmo, espanol, španol, judeo-espanol, džudeo-espanjol, ladino te haketija (hakitija).

Španjol, žudio, džudio ili džido (đigio) su nazivi koji su koristili bosanski Sefardi. Ovi termini su se kod nas u Bosni poistovjećivali sa pridjevom „jevrejski“. Većina bosanskih Sefarada je smatrala da znanje španjola znači pripadanje jevrejskoj naciji i religiji. Moderni španski su zvali „španjol modernu“, ili „španjol di lus Španjolis di Španja“. Džudezmo (đudezmo) je termin koga su koristili turski i grčki, bugarski i makedonski Jevreji za jezik kojim su oni govorili. U Bosni se taj termin rijetko koristio u smislu „jevrejstvo“ ili „judaizam“.

## JEVREJSKO-ŠPANSKI ILI DŽUDEO (Žudeo)-ESPANJOL

Ovaj termin su u Bosnu donijeli studenti koji su studirali na Bečkom univerzitetu. Termin je koristio od 1905. g. austrijski filolog J. Subak u svom radu „*Das Verbum im Judenspanischem*“ (Halle, 1905) te „*Zum Judenspanischem im ZRPh*“ (1906), i nekim drugim radovima. 1914. koristio ga je M.L. Wagner, mentor Kalmija Baruha u studiji „*Beiträge zur Kenntnis des Judenspanischem von Konstantinopel*“ (1914) i Kalmi Baruh, u svojoj doktorskoj disertaciji „*Die Lautstand des Judenspanischem in Bosnien*“ (1923. u Beču). 1930. g. je ta disertacija štampana u Madridu pod naslovom „*El Judeo-espanjol de Bosnia*“.

## LADINO

„*El ladino no se habla, queda reservado el termino ladino para el espanol empleado en las traducciones y libros de caracter religioso*“. Ovo stoji u odluci Prvog simpozijuma sefardskih studija, Madrid 1964. Naziv „ladino“ dolazi od latinskog pridjeva „latinum“, koji je prvo značio „latinski jezik“ ali se kasnije koristio kao pridjev u značenju „onaj koji zna španski“. Glagol „enladinar“ uprevedu „prevesti na španski“, datira iz 13. vijeka kada već dobar dio španskih Jevreja više nije govorio hebrejski. Tada su rabini prevodili bukvalno od riječi do riječi, tj. preslikavali, kopirali religiozne tekstove vodeći samo računa o hebrejskoj sintaksi, zanemarujući

špansku gramatiku, iz razloga što se hebrejski tekst nikako nije smio mijenjati. Taj jezik nikad nije postao svakodnevni jezik Jevreja.

Haim Vidal Sephiha u studiji „*Le Ladino (judeo-espanjol calque)*“ (1979), pledira da ladino treba zvati „jezik kopija“ ili „jezik otisak“. Sa ovim se neki filolozi ne slažu. Danas ima puno filologa koji svakodnevni jezik Sefarada zovu „ladino“, što je po mišljenju mnogih ostalih, pogrešno. Također ima veliki broj Sefarada koji jezik koji govore zovu „sefardski jezik“ tj. „lingua ili lingva sefardi“ što bukvalno znači sefardski jezik. Ja lično se slažem sa ovim posljednjim.

## DISKUSIJE OKO NAČINA PISANJA JEZIKA SEFARADA

U BOSNI I HERCEGOVINI, REGIONU I ŠIRE I  
VAŽNOST SARAJEVSKIH SAVJETOVANJA OD  
1924 – 1928.

Nedoumice oko načina pisanja ovog jezika u mnogobrojnim sefardskim zajednicama u Evropi i šire, javljale su se tokom vijekova nakon izгона iz Španije. Sefardi su nastavili pisati svoj jezik hebrejskim pravopisom u raši varijanti, po kojoj kao i u ostalim semitskim grafijama nisu pisani samoglasnici. Bez obzira na ovu činjenicu, Sefardi su se ipak dobro razumijevali.

Početak 20. vijeka u Sarajevu je počela izlaziti novina „*La Alborada*“, pisana hebrejskim, raši pismom bez obzira što je bilo dosta Sefarada koji nisu znali pisati ni čitati to pismo, jer se tada veliki broj školovao u sekularnim školama – gimnazijama i u drugim nižim i srednjim školama u kojima se, pored njemačkog, izučavao i srpsko-hrvatski jezik. Pisac Eliezer Levi je već 1927. g. u listu „*Jevrejski život*“ br. 165 napisao: „da je tadašnja generacija usljed nepoznavanja raši pisma, u nekom smislu prekinula veze sa prijašnjom tradicijom“.

List „*Jevrejski život*“ sefardski jezik zove „espanjol“, a ne „judeo-espanjol“ poput bečkih studenata, pošto se još nije osjetio uticaj Kalmija Baruha. Bosanski Sefardi su kao i ostali na Balkanu, pa i šire, bili u dilemi kojim pismom i pravopisom pisati svoj jezik, za razliku od bugarskih, rumunskih, grčkih pa i dijelom makedonskih Jevreja koji su svoj jezik pisali ćirilicom, a Grci i svojim pravopisom. Bosanski Sefardi su u tom smislu imali ne dilemu, nego trilemu; pisati fonetski ili posebnom grafijom, ili pak modernom španskom grafijom. Nevolja je bila u tome što su sva tri načina imala dosta pristalica. „*Jevrejski život*“ je bila prva novina, koja je preporučivala fonetski način pisanja. „*Tomando en consideraciones las kondisiones ke governan onde mozotros tokante la lingua i el modo de eskrivir, mos dečizimos al modo fonetiko, ke es, eskrivir*

*komo se melda i kon letras latinas. Savemos letra raši, ma komo dičo las pezgadijas no mos alisensian esto.*“

(prevod: Uzimajući u obzir razloge koji kod nas vladaju u smislu jezika i načina pisanja, odlučili smo se za fonetski način, tj. pisati onako kako se govori i latinskim slovima. Znamo da to nije naš način pisanja, znamo raši pismo, ali nam tehničke poteškoće to ne dozvoljavaju).

Neki su uputstva iz „*Jevrejskog života*“ odmah prihvatili, a neki kao Abraham Kapon, osnivač i glavni urednik lista „*La Alborada*“ i ugledni sarajevski rabin, su u istim novinama objavljivali tekstove čistim kastiljanskim jezikom, pisanim pravopisom koji uopšte nije fonetski. Bilo je i drugih pisaca koji su pisali raznim kombinacijama pisanja slova koja ne postoje u modernom španskom jeziku i većini ostalih romanskih jezika. Ovakvo stanje je trajalo od 1924. do 1927. g. kad je formirana komisija (odbor) u Sarajevu, radi dogovora oko iznalaženja odgovarajućeg i svima dostupnog pravopisa. Članovi te komisije su bili: dr Kalmi Baruh, Jakica Atijas, dr Samuel Kamhi (moj stric) i Eliezer Levi. Komisija je odlučila i preporučila da se jezik sefardskih Jevreja piše latinicom i što je najvažnije fonetski, kako se govori i na taj način riješila ranije pomenutu sarajevsku trilemu. O toj odluci je „*Sarajevski glas*“ obavijestio čitaoce nakon nekog vremena. Ovakva grafija se koristila sve do II Svjetskog rata. Očekivalo se da će se to nastaviti i dalje. Iz nepoznatih razloga su neki autori ali i izdavači odstupili od ovoga pravila, pa se prije 40 godina pojavila jedna komplikovana grafija u knjizi „*Poslovice i izreke sefardskih Jevreja Bosne i Hercegovine*“ (Beograd, 1976. str. 11) bez obzira što je dobar dio tih poslovice uzet iz zbirke rabina Danijela Danona, bio ranije objavljen i napisan fonetskom grafijom.

Danas Sefardi u svijetu upotrebljavaju više grafija od kojih su najpopularnije: 1. naša bosanska („pisati kao što govoriš – eskvirir komo avlas“), 2. grafija u časopisu „*Aki Yerušalayim*“ (Izrael), 3. u časopisu „*Vidas Largas*“ (Pariz), 4. u časopisu „*Le Judaisme Sephardi*“, u kome grafija odgovara u potpunosti savremenom španskom jeziku.

# ZAKLJUČAK

Sefardi su relativno brzo, nakon izгона, došli iz Španije u Sarajevo, ali ne direktno kao u luke Otomanske imperije (Carigrad i Solun). Postoje podaci da su se u Sarajevu pojavili već prije 1520. a po nekima tek kasnije, što u biti nije toliko važno. Mnogo je važnije da su s jezikom donijeli i ogromnu kulturnu baštinu, koja se formirala tokom vijekova. Ta kultura je, osim jevrejske dimenzije, bila dio trikulture (jevrejsko-arapsko-kršćanske) od 13. pa do 16. vijeka (El siglo del oro) – „zlatni vijek“. Jezik koji je pripadao toj kulturi su Sefardi obogatili riječima naroda drugih kultura zemalja u koje su dolazili.

Taj jezik će govoriti nekoliko vijekova. Dolaskom Austro-Ugarske, horizont sefardskih Jevreja se jako promijenio. Jevreji su, kao i drugi sugrađani, govorili arapski, turski pa čak i perzijski, ali nisu znali njemački pa su u tom momentu postali analfabeti. Pokazala se potreba da se uče i novi jezici, pa su Sefardi krenuli u laičke škole. Oni su međutim imali posebnu intonaciju govora koja se zadržavala čak i kad su govorili i službeni njemački te srpsko-hrvatski, pa su ih po tome prepoznavali naročito nastavnici koji su zatim upozoravali roditelje da ta intonacija ne odgovara intonaciji drugih učenika. Roditelji su zaboravili vrlo važnu činjenicu da je baš ta zabranjena intonacija vijekovima bila osnovni izraz duše sefardskog naroda. Otada je počelo rušenje oba subidioma govora sarajevskih Sefarada. Međutim ne može se reći da je samo to bio razlog tog rušenja. Dobrim dijelom su to uradili i roditelji koji su htjeli da se njihova djeca ne razlikuju od ostale djece, zbog te intonacije pa su zabranjivali da i kod kuće govore taj jezik. Ovaj jezik se govorio do II svjetskog rata. U Sarajevu je ostala samo jedna desetina Jevreja koji su preživjeli Holokaust. Prirodnim putem su i ti ljudi nestajali. Poslije 1992. g. je u Sarajevu ostalo samo nekoliko govornika toga jezika.

Jezik kao i književnost bosanskih Sefarada nisu opšte vrednovani koliko zaslužuju. Ista stvar se desila sa Sarajevom koji je u prošlosti bio veliki sefardski centar, odmah nakon Carigrada i Soluna. Ovdje su stvorena velika i cijenjena djela rabinske literature kao i laičke književnosti. U Sarajevu su djelovali svjetski poznati filolozi, odlični poznavaoци ne samo jezika sefardskih Jevreja, nego i španskog te ostalih romanskih, germanskih i slavenskih jezika kao dr Kalmi Baruh, dr Vita Kajon, dr Samuel Kamhi, dr Samuel Elazar, dr Samuel Romano i drugi. U svakom slučaju svaka katedra španskog jezika u regionu, a pogotovo u Sarajevu, trebala bi da izučava jezik sefardskih Jevreja, pošto je kultura bosanskih Sefarada integralni dio kulture i baštine, ne samo naroda Bosne i Hercegovine, nego i šire.

Sarajevo, 25.08.2016.

Mr David Kamhi, redovni prof.  
Sarajevskog Univerziteta, u penziji

# BIBLIOGRAFIJA

- Alvar Manuel, *Poesia tradicional de los judíos sefardies españoles*, Mexico City, 1966.
- Armistead S.G. i Silverman J.H, *Entorno al Romancero sefardi Hispanismo y Balcanismo de la tradición judeo – española*, Madrid, 1982.
- Attias Moshe, *Romancero sefardi; romanzas y cantes populares en judeo-español*, Jerusalem, 1956.
- Baruh Kalmi, *Eseji i članci*, Sarajevo, 1952.
- Bejtić Alija, *Sijavuš-pašina दौरa u Sarajevu, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, godina II, knjiga II, Sarajevo, 1966, 61 do 86 str.
- Bunis David M., *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, (Jerusalem, Magnes), 1993.
- Camhi Gina, *Algunas recetas de repostería sefardi de Bosnia*, ESTUDIOS SEFARDIES 1 (1978), str. 161-180
- Crews Cynthia, *Textos judeo-españoles de Salónica y Sarajevo con comentarios lingüísticos y glosario*, ESTUDIOS SEFARDIES 2, (Miscelánea Crews, 1979), str. 91-258
- Delić Simona, *Caracteres generales del judeo-español hablado en Sarajevo en la muestra del vocabulario de la casa*, (neobjavljen diplomski rad: Zagreb, 1993.)
- Diaz-Maz Paloma, *Los Sefardies Historia Lengua y Cultura*, (Riopiedras ediciones, Barcelona: 1986.)
- Elazar Samuel M., *El romancero judeo-español*, (Sarajevo: Svjetlost, 1987.)
- Elazar Samuel M., *Narodna medicina sefardskih Jevreja u Bosni*, (Spomenica 1966.) str.155-166
- Ferran Marín Ramos, *Gramática básica de Djudeo-espányol*, (Ediciones Camelot, 2014.)
- Hassán Jacob M., *El español sefardí (judeoespañol, ladino)*, (Madrid: 1995.)
- Hassán Jacob, M., *Sistemas gráficos del español sefardi*, (Sefardies 2008.) str. 119-136
- JEVREJSKI ALMANAH, Izdanja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd – Godina 1954., 1955-56., 1957-58., 1959-60., 1961-62., 1965-67. i 1968-70.
- Kamhi David, A., *La musica sefardí en la cultura de los judíos de Bosnia y Herzegovina*, (Studi Interculturali 2/2015, Mediterránea – Centro di Studi Interculturali – Università di Trieste)
- Kamhi Haim, D., *Sarajevski rabini*, (Spomenica 1966.)
- Kamhi Regina – Papo Jakov, *Sačuvano od zaborava: Usmena baština sarajevskih Sefarda*, (Židovska općina, Zagreb, 2000.)
- Kamhi Samuel, D., *Jezik, pjesme i poslovice bosansko-hercegovačkih Sefarada*, (Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH 1566-1966, Sarajevo: 1967.), str. 107-111
- Klajn Ivan, *Istorijska gramatika španskog jezika*, (Naučna knjiga, Beograd: 1977.)
- Levi Dr Moric, *Sefardi u Bosni*, (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1969.)
- Nezirović Muhamed, *Jevrejsko-španjolska književnost*, (Sarajevo, Svjetlost, 1992.)



- Papo Isak, *Cuentos sobre los sefardíes de Sarajevo*, (*Priče o sarajevskim Sefardima*), (Split: Logos, 1994.)
- Papo Laura, *La mužer sefardi de Bosna*, (Sarajevo: 1931.)
- Pardo David, *In memoriam za svakodnevni govorni bosanski đudeoespanjol*, (Bilten – Glasnik Jevrejske Zajednice Bosne i Hercegovine, Šesti ratni broj, Sarajevo: april 1995.)
- Pinto Avram, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo: 1987.)
- Pulido Fernandez Angel, *Espanoles sin patria*, (Madrid: 1905.)
- Romero Elena, *La creación literaria en lengua sefardí*, (Madrid: 1992.)
- Vinja Dr Vojmir, *Gramatika španjolskog jezika*, (VII izdanje, Školska knjiga, Zagreb: 1992.)
- Wagner Max Leopold, *Algunas observaciones generales sobre el judeoespanol de Oriente*, (Revista de Filología Espanola 10, 1993.)